

A TANYA NÉPRAJZA TÖMÖRKÉNY ISTVÁN MŰVEIBEN*

Tömörkény István életműve nemcsak irodalmunk elismert értéke, klasszikus teljesítménye, hanem — szépirodalmi, művészi értékein túl — a magyar néprajztudománynak is gazdag, eléggé meg nem becsült forrása. Az irodalmi kritika a maga korában fölfigyelt gyakori néprajzi jellegű részletrajzaira, bár legtöbb esetben elmarasztalta az írot novelláinak „néprajziassága” miatt. Ugyanakkor néhány méltatója jelezte e szépirodalmi, esztétikai szempontból kifogásolt részletek kivételes tudományos jelentőségét is. Papp Ferenc, a Budapesti Szemle kritikusa jegyezte meg róla: „Úgy gondolom, hogy a magyar néprajz művelői gyakran fogják emlegetni Tömörkényt...” — bár ezt ő korántsem az elbeszélő Tömörkény érdemül emelte ki. Írásainak néprajzi értékét hangsúlyozó másik megállapítás Móricz Zsigmond szép Tömörkény-nekrológiájából származik: „...minden könyve versenyez egy-egy néprajzi múzeummal.”

Mit tett viszont a szaktudomány e „rejtőző” néprajzi adalékok feltárásáért? — Podhradszky Györgynek a Magyarországra írott cikksorozatán (1917), Banner Jánosnak a 20-as években „Tömörkény és a magyar néprajz” címmel tartott szegedi egyetemi előadásain kívül egyedül Bálint Sándor Szegedi Szótára használta föl Tömörkény műveit, mint néprajzi forrásanyagot. Jellegéből eredően azonban nem aknázhatta ki teljes részletességgel Tömörkény írásainak néprajzi tanulságait. Legutóbb Péter László foglalkozott műveinek néprajzi anyagával, de ő is csak izelítőt nyújtott Tömörkény „néprajzából”.¹ Az életműben található néprajzi anyag föltérképezése, a szaktudomány számára történő teljes birtokbavétele így — az újabban föltárt, eddiginél gazdagabb anyag alapján — még a jövő föladata. Ebből az adósságból szeretnénk most egy részt törleszteni.

*

Szeged és a város közvetlen környéke, a szegedi tanyavilág — ez Tömörkény emberi-írói világa. A tanyák népe ebben a tömörkényi „mikrokozmoszban” különleges helyet foglal el. Tömörkény mint kezdő újságíró, színes riportokat ír a városba belátogató tanyai parasztról, Halbőr Förgeteg Jánosról és társairól, akiket hol a hivatalos levél, a *pöcsét* idéz be a Koczor-bíróság elé, hol vásárolni, adót fizetni vagy csak a vásári forgatagban *telektálózni* jönnek be a városba. Nacsády József kutatásaiból tudjuk, hogy Szegeden az 1870—80-as években kialakult a népéletből merítő parasztrajznak, tárcanovellának egy sajátos típusa.² A fiatal Tömörkény

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

¹ Péter László: Tömörkény mikrokozmosza (8: 508—536).

² Nacsády József: A szegedi parasztnovella keletkezése. Acta Universitatis Szegediensis. Irodalom I. Szeged, 1958. 87.

számára, aki ezen is nevelkedett, szinte kötelező, hogy folytassa a tanyai riportoknak, életképeknek ezt az újságírói hagyományát.

Néhány életrajzi tény is magyarázza a tanyavilág fontos helyét Tömörkény munkásságában. Időben az első katonáskodása. A katonaságnál töltött három esztendő alatt a szegedi és környékbeli bakákkal való személyes kapcsolat révén mélyült az író népismerete. Házassága után a szegedi tanyavilág egy kisebb egységével, a zákányi Sebőkhegy népével került szoros kapcsolatba. Apósának, Kiss Pál szegedi vendéglősnek a várostól 18 km-re volt tanyája és szőleje. Tömörkény sűrűn kijárogatott oda, és hosszabb nyári pihenőt is rendszeresen ott töltötte. Kiss Palcsi szőlőkapása, Kánya Tóni és a sebőkhegyi tanyaszomszédok vissza-visszatérő alakjai lettek novelláinak, mint a „kintvaló” nép jellegzetes képviselői.

Tömörkény népismerete azonban nem kizárólag az alsótanyai Sebőkhegyhez kötődött. Ebben közrejátszott — és ez a harmadik életrajzi tényező — 1899-ben új hivatása: Reizner János mellett a Somogyi Könyvtár és a Városi Múzeum tisztviselője, majd Reizner halála után a két intézmény vezetője lett.³ Igazgatói működése elején, 1906-ban fogott hozzá a néprajzi gyűjtemény alapításához, és néhány lelkes munkatárs: Szász Gyula szegedi tanító, Móra Ferenc, Beck István városi tisztviselő és mások közreműködésével néhány év alatt több ezer értékes néprajzi tárgyat hordott be a múzeumba. Bár írásaiban ritka a személyes hang, a föltárulkozás, néhányban mégis tetten érhető, amint a szegedi határban régi, selyemmel hímzett suba, rovásírásos bot, népi hangszerek, elhagyott munkaeszközök után kutat (Kutakodás, Alku a szülével stb.). A néprajzi gyűjtések és a régészeti ásatások révén gyakori és még közvetlenebb kapcsolatba került a tanyák népével, újabb élményeket szerzett, amelyek nyomon kísérhetők írásaiban. Az 1900-as évek elején műveiből látható, hogy néprajzi érdeklődése tovább erősödik, sajátos gyűjtőszennvedéllyel zsúfolja, halmozza novelláiban a néprajzi adalékokat. Az író új hivatásának velejárója és következménye ez. Korábbi paraszti ismeret- és élményanyagának kiszélesítése, most már tudósi birtokbavétele zajlik le, és a fölfedezés, rátalálás örömeiben ez az anyag sokszor előnti írásait. Tömörkény bírálói és monográfusai (Ortutay Gyula és Kispéter András) kimutatták, hogy ez a néprajzi túlszűfolttság föllazítja novella-kompozícióit, művészi, esztétikai szempontból csökkenti írásai színvonalát. De ezeknek az éveknak a novellatermése a korabeli paraszti valóság sok-sok részletével gazdagítja a tanyai népről, a városi kétkezi munkásokról való ismereteinket, nem utolsósorban a szegedi tájról összegyűlt néprajzi ismeretek tárházát is.

Tömörkény írói és emberi elkötelezettsége a szegedi tanyák népe mellett tudatos elhatározás eredménye. Erre vall, hogy szakfolyóiratban, a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Értesítőjében elsőnek éppen tanyai témákról írt tudományos dolgozatokkal jelentkezett (A tanyai világból 1904, Temetések rendje a szegedi határban 1905). Csak ezek után írta a szegedi vízenjárókról szóló közleményét, amelybe korábbi elbeszéléseinek másik fölfedezését, fő mondanivalóját: a tiszai hajósokról és más vízi emberekről szóló történetek néprajzi tanulságait sűrítette. Az Ethnographiában és a Néprajzi Értesítőben Tömörkénynek összesen tíz tudományos dolgozata jelent meg, és közülük hat a tanyai népeletről meríti témáját. Ez nem lehet véletlen, mint ahogy az sem, hogy 1913 decemberében, a Néprajzi Társaság szegedi vándorgyűlésén Tömörkény ugyancsak tanyai témáról írott, „A tanyai ember Ág Illése” című értekezését olvasta föl. Kimondatlanul is tudatos fölismerés húzódik meg emögött: Tömörkény látta, hogy ez az a világ, ahol ő otthonosan mozog, ahol ismeretei legszélesebbek, és egyben az is, amelyről a tudomány és a társadalom annyira keveset tud.

³ Vö: Péter László: Tömörkény mikrokozmosza (8:510—511).

Munkánk célja a szegedi tanyak népére vonatkozó néprajzi adatok, leírások számbavétele Tömörkény írásaiból. A fölmérés alapja az író műveinek minden eddiginél gazdagabb kiadása, amely a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában jelent meg.⁴ Ezúttal terjedelmi megszorítások miatt nem tárgyaljuk Tömörkény tanyai néprajzának egészét, hanem csak az anyagi és szellemi kultúra hagyományos értelemben vett tárgyköreibe tartozó adalékokat vesszük leltárba. A most bemutatásra kerülő tömörkényi tanyakép a tanyavilág társadalmára, életmódjára vonatkozó adatokkal válnék teljessé, amelyek társadalom-néprajzi, szociográfiai szempontból egészítik ki e dolgozatot.

A tanya napjainkban a társadalomtudományok több ágában: a szociográfiai, népművelési, néprajzi kutatásokban és az irodalomban az érdeklődés homlokterében áll. Úgy véljük, a mai, modern szempontú kutatásoknak hasznára válhat, ha Tömörkény néprajzából most a tanyavilágra vonatkozó adatokat emeljük ki. Fölmérő munkánk elsősorban a szépirodalmi anyagra terjed ki, az említett szakfolyóirat-cikkekre — melyek a szaktudomány számára hozzáférhetőek — csak ritkán, a hiányzó részeket kiegészítése végett támaszkodunk.

Milyen a néprajzi forrásértéke Tömörkény elbeszéléseinek? — A modern néprajzi kutatás nem elégedhet meg a korábbi méltatók megjegyzéseivel, melyek sűrűn főlemlítik „néprajziasságát”. Ők irodalomtörténeti alapállásból szemlélték Tömörkényt és többnyire megrótták a hosszadalmasnak tartott néprajzi leírások miatt. Ha viszont a néprajz szemszögéből közelítem meg írónkat, alaposabban vizsgálóra kell vennem adatai hitelességét. Ortutay Gyula mutatott rá első ízben, bizonyító erejű szemelvények alapján, hogy parasztábrázolásának két szembevetendő vonása a néprajziasság és a konkrétság.⁵ A néprajzi megfigyelések, leírások nála sosem általánosak, elmosódtak, hanem mindig helyhez, embercsoporthoz, embertípusokhoz köthetők. Többek között éppen ez különbözteti meg kortársai, a Mikszáth—Gárdonyi iskola parasztábrázolásától. Tömörkény ha valamiről ír, akkor annak elősorolja legsajátabb megkülönböztető jegyeit: milyen élesen körülhatárolja pl. a két ősi szegedi városrész, Alsóváros és Felsőváros népi arculatát (5:46). Vagy amikor a szegedi piacon szemlélődve leírja a tanyaiak és a különböző nemzetiségek viseletét, leírása annyira konkrét, hogy szinte fényképszerű.

Az eddigiek részben magyarázatát adják megbízhatóságának is. A paraszti világot olyannak mutatja be, amilyen az a maga valóságában. Olykor kifejezésre jutnak írásaiban szubjektív érzelmek, de az írói ábrázolás objektivitását ezek nem zavarják. Megbízhatósága mellett szót sokat emlegetett beleélő képessége is. Annyira beleéli magát parasztjai gondolkodásmódjába, olyan „személytelenül” azonosulni képes velük, hogy magáévá teszi, saját véleményeként adja elő a paraszti nézetet.

A Tömörkény életművében „rejtőző” néprajzi hagyaték kevesebb is, ugyanakkor több is az ún. szaktudománynál. Kevesebb, mert általában nem hatol olyan mélyre és nem rendszerez, mint a tudományos munka. De több is annál, mert lélettel teli, maga az ellesett és megjelenített népélet. Ebben a jellegében és szemléletében Tömörkény írásai Kiss Lajos munkáihoz hasonlóak.

Tömörkény néprajzi adalékait tehát az író törekvései és a megvalósulás elemzése alapján konkrét és megbízható forrásnak fogadhatjuk el. Ahol a kutatások helyesbi-

⁴ Forrásunk Tömörkény István összegyűjtött műveinek sorozata: 1. A tengeri város, 1956; 2. A Szent Mihály a jégben, 1957; 3. Új bor idején, 1958; 4. Hajnali sötétben, 1958; 5. Barlanglakók, 1959; 6. Öreg regruták, 1959; 7. A kraszniki csata, 1960. (Sajtó alá rendezte Czibor János). 8. Munkák és napok a Tisza partján, 1963. (Sajtó alá rendezte Péter László). — Az idézés módja: az első számjegy a kötet számát, a kettőspont utáni pedig a lapszámot jelzi.

⁵ *Ortutay Gyula*: Tömörkény István. Szeged, 1934. 70—75.

tették megfigyeléseit, ott erre külön felhívjuk a figyelmet. Mai szemmel nézve néprajzi forrásértékét, még egy megjegyzés kívánkozik ide: leírásait, jellemzéseit — főleg az irodalmi kritika — sokszor aprólékosnak, zsúfoltnak tartotta, a néprajztudomány szempontjából viszont ezek nem mindig elég részletgazdagok. Tömörkény ugyan mind az emberábrázolás, mind a néprajzi leírás terén igen fogékony a finom részletek iránt, de végső soron nem tanulmányokat, hanem napilapba, folyóiratba szánt novellákat, tárcákat írt. Ezért a modern szaktudomány igényeit kielégítő részletgazdagságot nem mindig várhatjuk tőle.

*

A szegedi tanyarendszer múltja Barabás Jenő és Bálint Sándor újabb kutatásai szerint a török hódoltság utáni évtizedekbe nyúlik vissza. A kitelepülés a XVIII. sz. közepétől ölt jelentős méreteket, és a század végén, a II. József korában készült térképfelvétel adatai szerint, a városhoz közelebb eső határrészeket már sűrűn hálózzák be a tanyák.⁶ A szegedi tanyafejlődésnek ebben az első szakaszában a szabadfoglalás rendszere uralkodott, és többnyire csak ideiglenes jellegű szállásokat építettek. Nyáron a család kint tartózkodott a földön, télen viszont csak a legényfiú vagy a béres maradt a jószágokkal a szálláson. A XVIII. sz. végétől egyre gyakoribbá vált az állandó kintlakás. A kiköltöző tanyaiak kapcsolatai meglazultak a várossal, így Szegeden nem alakult ki tartósan olyan kétlakiság, mint néhány más alföldi mezővárosban.

Tömörkény többször is fölemlíti, hogy a tanyák népében ennek ellenére milyen szívósan él a városhoz tartozás tudata.: *„Mert ez a kintvaló nép (valami negyvenezer lélek) soha nem nevez mást hazának, csak a szülővárost, amelyből kiszármazott. Ha azt mondja, hogy hazamegyek, akkor azt mondja, hogy: a városba megyek. Ha ellenben bárhonnán a tanyája felé megy, akkor azt mondja: megyek elő. Kérdezd meg a lánytól a tanyaudvarban — hát az apád merre van? — azt mondja rá: oda van elő — ami annyit jelent, hogy bent van a tanyaházban.”* 3:326.

A tanyásodást Szeged földbirtokpolitikája is elősegítette. A város az 1850-es évektől a tulajdonában maradt földeket, közlegelőket időről-időre kishaszonbérletek formájában kiparcellázta. A kirajzás megelégnkült az 1879-es árvíz után, mert a hajléktalanná vált parasztcsaládok külterületen olcsóbban földel alá juthattak, mint a városban. Így — bár maradt még kiosztanivaló föld a külső baromjárásokon az 1920-as évekre is — századunk elejére lényegében benépesedett a 142 000 hold kiterjedésű szegedi határ nagy része, és kialakult a szegedi tanyavilág sajátos arculata.

Tanyai település, építkezés

E benépesítési folyamatot Tömörkény több ízben leírja. Ismerteti a kőkorszak óta szinte folyamatos megtelepedés nyomait, majd az Árpád-kori településeket, melyek a török hódoltság alatt pusztultak el.

„Hosszú időkre került, míg a nép apránként az elhagyott vidékekre kivándorolt... egy pár sor nemzedéknek kellett ahhoz következni, míg a tanyák betelepültek, és a lakosaik kintvalókká váltak. Mert azelőtt, ha voltak is tanyák, tulajdonosaik a városban laktak, onnan jártak ki gazdálkodni, a tanyán csak gazdát vagy kapásembert tartván. Lassan haladt ez a kintvaló élet... ma már némely helyen oly sűrű, hogy olyan

⁶ Barabás Jenő: A szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában. Műveltség és Hagomány I—II. Bp. 1960. 232.

formája van, mint a régi összeállítású alföldi magyar falvaknak, ahol mindenkinek a háza lábujában terül el a földje. Nehezen haladhattak. Útjukba állott az úthiány, a futóhomok, más helyen, a feketeföldön az őszi sarak...” (8:262).

A város körüli kitűnő talajú feketeföldeket, ahol legkorábban megtelepedett a nép, kintebb barnás homoktalaj követi, majd laza homokos talaj, a futóhomok következik, amit Tömörkény parasztjai *sívó* vagy *síványhomok*nak, *poszahomok*nak neveznek. Tömörkény a szájhagyomány alapján többször megemlékezik az 1863. évi *Luca-szél* hatalmas pusztításáról, de személyes élménye is van a pusztai szélviharról:

„Hirtelen, messze vékony hegy emelkedik a homokból, egyre nagyobb, egyre magasabb... nagy zúgás következik és végigvágat a tájon a száraz vihar. A gölyafészek leröpül a kémény tetejéről... nincs levegő, se ég, se föld, csak homok van, szálló, röpülő homok, mely elfog mindent és betemet mindent...” A vihar elvonulása után: „A nyülegyenes táj most dombos, hepe-hupás. Ahol a búzavetés állott, nagy tágas mélyedés látszik, ahol pedig az árpa virult, ott se síkság, se árpa, hanem magas domboldal: a búzavetés földestül átvándorolt az árpavetésre.” (2:60).

Másutt így ír erről: „A sívány homok szél uralkodása esetén repül. Eltemet mindent... Azonban ha nem hátrál előle az ember, megfoghatja. Fákat telepít rá, s magokat vet bele. A síványon így létesül erdő és mező.” (4:321)

A futóhomok megkötését erdősávokkal Vedres István kezdeményezte még az 1800-as években, és a homoki paraszt szívós kitartása, küzdelmes birkózása, tapasztalata kellett, hogy a buckás terület termőfölddé, kultúrtájává változzon. Ennek a paraszti munkának Tömörkény több elbeszélésében emléket állít.

Amikor a pusztából újabb földeket hasítanak ki, a földmérők után „jönnek a népek, akik már arra beljebb egymástól nem férnek,... és ezen a vidéken keresnek fészket, hogy itt hont foglaljanak, itt éljenek és haljanak, kergetvén őket szigorúan előre a megélhetés. Ezek ásóval szegülnek a szűzi földnek, kutat ásnak és tanyát építenek. Előbb csak afféle kopolyakutat, csak olyan gödröt ásnak, amelynek a fenekén a föld vize összeszivárog, s úgy kell érte lejárni... Előbb, csak afféle tanyát építenek, hogy éppen vihar ellen menedéket adjon. Idővel rendes ágaskút készül, a tanya is megépül. S... csillogó szántóvasú ekék haladnak a tanyákból a pusztába, törni a földet. A pusztá eltűnt ezen a napon, s helyét az az elnevezés foglalta el: pusztaszéli tanyák... Apró házakban dacos emberek, a föld művelésének pionnerjei... Nyomukban apránként halad ki az élet. Mindenesetre legelsőbbben a korcsma... azután valamely élelmes ember a háza egyik szobájából boltot csinált. Lehet benne kapni négyes dohányt, világító olajat, lámpaüveget, kénesfejű masinát, sót, krajcárért kettő cigarettát.” (4:393).

Külön figyelmet érdemel Tömörkénynek az az utalása, hogy az 1900-as években a várostól távolabbi járásföldekre a belsőbb határrészek népfölöslege rajzik ki. Az örökség útján történt szétaprózódás miatt arra már nincs elegendő föld, ezért a tanyaiak, főleg a családot alapító fiatalok az újabb osztásokon vetik meg a lábukat. „Szerteszét szóródott tanyák, mind apró bérlőembereké, akik most települtek és átváltoztatták a pusztaság képét. Az óriás gulyák, ménesek, juhfallak eltűntek, kijjebbre vonultak, bár hiszen idővel oda is utánuk vonul majd az ekevas. Ahogy a sívóhomok haladt százévek előtt befelé, úgy halad most kifelé az eke” (3:293)

A tanyai kitelepülés följegyzésével Tömörkény egyben krónikása a külterjes pásztorkodás megszűnésének is. „Az ősfoglalkozásoknak egyre fogy a helyük, az ekevas egyre jobban hatol be a pusztákba, mind kevesebb lesz a töretlen föld...” — írja 1903-ban. (3:335)

Különös vonzalom húzza a pusztai legelők maradványain élő rideg és félszilaj pásztorok világába. Van ebben az érdeklődésben némi romantika, de a pusztuló régít megmenteni, megörökíteni kívánó néprajzi gyűjtőszervezet is hajtja. Kutatja a pásztor rovásírás emlékeit, aprólékos gonddal veszi leltárba a juhászok fölszere-
lését, készségeit, — éppoly szívesen időzik közöttük, s éppúgy hatása alá kerül „barbár” világuknak, mint valamivel később néhány vonatkozásban szellemi rokona, Móricz Zsigmond. Egyébként mindaz, amit a pásztoréletről novelláiban megőriz, most nem kerülhet számbavételre. Igazolással magát Tömörkényt idézzük: „...más a földből élő embernek az eszejárása, és másként szolgál annak az embernek az esze, aki a föld hátán él. A földből élő ember túrja a földet, hasogatja, magot vet bele, míg a föld hátán élő ember az ilyesmivel nem vergődik, ez csak legelteti a föld hátáról azt, amit a föld magától terem... Ez a két foglalkozás nem is tartja egyformának egymást.” (6:262)

1904-ben írja a város földbirtok-politikájáról: „A város, bár egyrészt kikötötte, hogy huszonöt holdnyi örökbirtokon alul levő földre nem építhetnek házat, másfelől példátlanul olcsón árusította a földet, csak legyen aki utána fizeti az adót.” (8:309) Legutoljára hat holdban állapították meg azt a legkisebb földterületet, amire építeni lehetett. 1915-ben pedig a következőket írja az alsótanyai bérletekről: „Nagy csaták folynak odakint egy-egy darab árenda alá kerülő földért. Ha azután, aki eddig használta, tanyát is vert rajta, újból meg akarja tartani, kénytelen a tulajdon bérét mindig följebb verni, mint a többi licitáló. Aztán meg is élni, családot nevelni, bért is fizetni, nem könnyű dolog.” (6:289).

Péter László is rámutat, hogy Tömörkény Szeged bérleti rendszerét túlértékeli. De ugyanakkor meglátja és ábrázolja a bérleteken megkapaszkodó telepések küzdelmes, a természet erőinek és a hivatali hatóságoknak kiszolgáltatott életét.

Több novellájában leírja, hogyan építi házat a tanyai ember.

„Szokás ugyan tanyát építeni is, de a szegény ember azt csak veri. Mert nem olyan ember készíti, akinek arra külön ipara van, hanem csak a maga iparkodásából csinálja meg minden ember. Legelsőbb kinézi, hogy mely tájra verje a tanyát. Hogy a földnek melyik oldalára legalkalmasabb, továbbá, hogy azon oldalát, amelyiken az ajtó van meg az ablak, ne fújhassák az északi szelek... Gödröt kell ilyenkor ásni, amibe az alapot megvetik, azután pedig karó kell, meg deszka. A karót leverik kétfelül: a deszkákat melléjük rakják, ami köz a deszkák közé esett, azt földdel kitöltik, furkóval leverik: így verik föl magosra az efféle próbálkozó zsellér barlangjának, kis tanyájának a falát.” (8:298).

A tanyákat rendszerint véggel északnak építették, hogy a szelek ne bonthassák meg a tetőt és ne fújhassák át a tanyaházat.

A zsellérsorból való bérlő házépítéséhez segítséget nyújtottak a „pusztaszéli” emberek. Az ingyen végzett segítségnek, közös munkának ezt a formáját — amit Tömörkény előtt Cserzy Mihály is megörökített — *móvának* nevezik. „Ilyenkor estére paprikáshúst és bort tartozik adni ingyen napszamosainak a gazda.” Másutt a *móvát* így határozza meg az író: „...az egymáson való segítség neve, fizetés nem jár érte, de illik ételt adni a segítségnek.” (6:87).

Másként készült az *ingyenös embör* lakása, akinek az életformáját Szeged környékéről Tömörkény őrizte meg számunkra. A szegedi tájon azt a zsellért nevezték így, aki erdőirtást vállalt. Az irtás után köteles volt a földbe csemetefákat ültetni, de az övé lett a kitermelt fa, és öt évig használhatta az irtásföldet, vethetett is bele. Mivel zsellérsorból eredt, s nem volt háza, ezért az irtványon készített magának ideiglenes hajlékot. Tömörkény leírása egyik primitív házépítési módunkat leltározza, amit a szakirodalom az Alföld más területeiről, pl. a Nyírségről is ismer.

A földbe ásott gunyhót így írja le: „Egy nagy négyszögletes lyuk a földben, valamely kiásott fatönknek a helyén. Némelynél a földbe vágott lépcsők vezetnek le hozzá, de akkor igen tág marad az ajtója, s bever rajta télen a hó, meg előnti a nyári zápor. Hát inkább csak az ajtónyíláshoz létra van támasztva, azon másznak föl-le. A teteje abból áll, hogy faágak szolgálnak a négyszögletes lyuk egyik szélétől a másikig, ez aztán meg van hordva kukoricaszárral, száraz bozóttal, földdel.” (2:375). Ez a néprajzi-szociográfiai hitelű és ugyanakkor művészi atmoszférájú ábrázolás jó összehasonlítási alapot nyújt a szegedi földhöz sok tekintetben hasonló debreceni határ vákánkosainak helyzetéhez.⁷

Az elbeszéléseiben elszórt leírásokon kívül a tanyai építkezést *A tanyai világból* c. dolgozatában is ismerteti, kár, hogy nem mindig elég részletesen. „A fal általában vagy vertfal, vagy vályog... A tető borítása nagy általánosságban nád. Van ugyan már zsindey is módosabb helyeken, sőt föltünedezik olykor a cserép is, de a szalmazsup nem használatos... A tőneken az első és hátulsó fala régebben szintén tapasztott fal volt, ezt mutatják az öregebb tanyák...”

Ahol a házvég deszkából készült, ott előfordult az istenszemnek nevezett oromdiszítés, amit festettek is. Ez azonban módosabb tanyáknál volt látható. A szegényebbek a tanyaház alját húzták el kék, fekete vagy piros festékkel.

Régen a tanyák körül nem volt kerítés. Újabban igen: „az út felé eső oldalra szokás készíteni, néhol be is festik, s mióta a köcsögállók divatja elmúlt, arra akasztják a tejes köcsögöket...” Tovább időzik a témánál, és újabb megfigyelések sorjázna: „... ebben némi hivalkodás is tartózkodik. Sok köcsög sok tejet, sok tej sok tehenet jelent. Asszonyi ésszel megy ez, mert a komoly emberi tudomány a jószág számát nem a köcsögökből ítéli meg, hanem abból, hogy hány boglya széna van eltéve télire a tanya háta mögött.” „Szokás rudakból, akácfaorongból kerítést csinálni a tanyavégen a semjékre a csikóknak, hogy el ne szaladjanak, akkor még nem is kell hozzájuk pásztorgyerek... Sem a béklyóvasakat nem kell rájuk verni...”

A változást a következőképpen rögzíti: „Már most kerítés csinálандó mindenféle jószágoknak, csirkének, libának egyaránt, mert, ha a más földjébe belemegy, rettentő háborúk és bírságolások keletkeznek a törvény előtt... Amíg kerítés nem volt a házak között, nem igen törődtek azzal, ha a jószág átjárt a másik földjére. Amennyi bajt csinál az egyiké, annyit csinál a másiké... Most azonban más világ van...” (4:214). A tanyák bekerítését — mint paraszti hősei is — a belterjes gazdálkodásra való áttérés egyik fontos jelének tekinti.

Szakszerű leírást ad a tanyaház hagyományos beosztásáról és berendezéséről. „A tisztaszoba őrzi a tanyai ember holmiját. Ha pénze van, itt tartja elrejtve. Itt vannak az ünneplő öltönyök, kalapok, csizmák, itt az új suba (van-e még új suba a világon?). Itt vannak a ház felnőtt leányzójának ruhái a mestergerendára akasztva: a csipkés alsók és vasalt felsők. Továbbá itt van az ágynemű, dunnák és párnák megtömve fehér pöhöllyel. Az mind vagyon...” (3:33).

A tisztaszobában nem szokás aludni. „Az csak virtus, hogy tisztaszoba legyen...” A házások ezért mindig a tisztaszoba felől bontották ki a vertfalú tanyát: így lopták el a tanyaiak legértékesebb holmijait.

„Régi, rendes tanyában kétféle konyha van, áll már a vastűzhelyes, de áll még az ősi szabadűzhelyes is. De már az utóbbit nem igen használják” — jegyzi föl 1908-ban. (4:260).

⁷ Mocsár Gábor—Taar Ferenc: Tanyavilág—bomló világ. Bp. 1964. 29. — Kiss Lajos: Földházak Szabolcs vármegyében. NÉ. 1936. 72—91.

A konyhából nyílik a tisztaszobával ellenkező oldalon a lakószoba, amit háznak is neveznek. Ami a gazdasági melléképületeket illeti, a múlt századi tanyákban nem építettek pincét. A bort is a kamrában tartották. Tömörkény 1904-ben följegyzi: „már most a szőlősgazdák tanyáin elég gyakran lehet jól megépített pincével is találkozni.”

„A kezdetleges tanyai istálló szűk, kicsi, ennél fogva nyáron igen meleg az állatnak.” Az istállóban van fekvőhely is: „Négy karó a földbe verve, azokon megint néhány karó, emezeken kukoricaszár meg szalma, a tanyai ember legényfia leginkább ezen szokott hálgni”. Ezt a szokást még az 1850—60-as években gyakori lókötések tették szükségessé. „Máshol meg az istállóajtóra keresztvasat lakatolnak olyképpen, hogy attól a lovat nem lehet kivezetni, alatta át nem bújhat, fölötte ki nem ugorhat.” (4:123)

A jellemzett tanyatípus válfajairól Tömörkény nem tájékoztat. Az a megkülönböztetés, amit a tanyai embertől átvesz, inkább szociográfiai indítékú: „Tanyai észjárás szerint van kopasz tanya is, meg szomorú tanya is... A kopasz tanya környékén a föld nem termi meg a fát... A szomorú tanya az, amely mögött a szegénységet a szénaboglyák hiánya jelzi.” (4:73)

Megfigyeli, hogy „a hosszú tanya jómódú embert jelent, az nem tud elférni kis helyen, az szokott időnkint egy-egy szobát, kamrát hozzáépíteni a házához.” (4:467).

Földművelés

A tanyai mezőgazdaság köréből Tömörkény írásai a szőlőművelésre, szüretre vonatkozóan nyújtanak jó tájékoztatást. Az 1870—80-as évektől a szegedi tanyavilág homokos földjein a szőlőtermelés jelentős gazdálkodási ággá fejlődött. A zákányi Sebőkhegy, ahová apósa tanyájára az író sűrűn kilátogatott, tele volt szőlőtelepítésekkel. Innen vette Tömörkény a -hegy utótagú szegedi helynevek eredetének magyarázatát is: „a hegy szó csak képletes kifejezés a mi lapos tájainkon. Az olyan részeit nevezik hegynak, ahol sok a szőlő, s miután régente mégis csak a dombosabb oldalakra ültették a szőlőt, hát így támadt a hegy elnevezés.” (5:271)⁸.

Több ízben fejtegeti a homoki szőlők elterjedésének körülményeit: „Amíg a filokszéra be nem tette a lábát az országba, termett a hegyek alján annyi bor, hogy az alföldi homoki szőlők termését nem hívták semminek sem. Azt mondták felőle, hogy vinkó, kertibor, bicskanyító, kocsisbor... Nem itta más, csak a munkás, a fuvaros, a fiákeros, innen is volt a kocsisbor neve.” (7:192).

A homoki szőlők azért virágoztak föl, mert immunisnak bizonyultak a filokszérával szemben. A filokszéra nem él meg a homokon; ahogy Tömörkény parasztjai szemléletesen mondják: „a homok kiszúri a szőmit.” Ezért a század végén sok homoki földet beültettek szőlővel, és a tanyaiak elsajátították a vele való bánásmódot.

Tömörkény megfigyeli, hogy a régi szőlőkbe mindig ültettek gyümölcsfákat is. Ismerteti a szőlő kezelésének módjait. Régebben ez egyszerű volt: tavasszal nyitottak, háromszor megkapálták, és rendszeren jó termés volt. Az 1900-as évektől azonban elszaporodtak a különféle szőlőbetegségek, amelyek új védekezési, kezelési módokat — permetezést, porozást, hernyózást — tettek szükségessé. A világháború alatt visszatérő panasz az írónak, hogy hiába munkálják a szőlőket, egyre rosszabb a termés, és drágul a bor. Nostalgiaiával említi a régi jó terméseket, amikor a must nem fért a hordókba, a tanyákon a mosóteknőbe és a disznóvályúba is mustot

⁸ Vö.: Bálint Sándor: A szegedi tanyavilág benépesedése helyneveinek tükrében. Néprajzi Dolgozatok 9. Szeged, 1963. 4.

öntötték (*Csöndes szüret*). Főlemlegeti a régi szüretnek hagyományos szokásait, a szüreti bálak mulatságát (*Szüreti változások*). Visszaemlékezik a régi szabad böngészésre: „*Shokás volt sok helyen, hogy a dús szüret után a szegényebb népnek szabadjára engedték a szőlőt néhány napig, hogy ami fürtöket a szüretelők a tőkén feledtek, azt a maguk használatára ingyen leszedhessék.*” (7:321). A háborús években a rossz termés és a szaporodó szőlőművelési gondok miatt a városi hivatalnokok, értelmiségiek eladogatják szőleiket. A tanyaiak azonban nem szívesen vásárolják az *úri szőlőket*, mivel nem felel meg igényeiknek, szükségletüknek az ott épített, villaszerű, tornyos *úritanya*. „*Mert egy földél alatt köll lönni mindönnök — mondja a tanyai ember. — Elsőbb gyün az ereszet. Azután gyün a konyha. A konyhábül egyfelül a lakószoba, másfelül a tisztaszoba. Az ereszet végin a kamra. Az ilyen: az tanya. Emez mög csak bagolyvár. Nyári alkalmatosság...*” (7:196).

Tömörkény tudósít arról is, hogy a tanyákon *szödönek* nevezett borkereskedők, ügynökök jártak, akik még *lábon* megvették a borszőlőt. Maguk szüreteltek és külön szedték a különböző szőlőfajtákat. A gondosan külön szűrt borokat külföldre szállították (*Borszedés, Új bor idején*).

A szegedi határ egyes részein, főleg Felsőtanyán (Jánosszállás, Szatymaz, Őszeszék, Vilmaszállás) sok városi embernek volt szőleje. Ezek csak nyaralni jártak ki. Tömörkény összegezi a Szeged környéki szőlőtermelés e társadalmi vonatkozásait is: „*Kisebb szőlőben kapást szokás tartani. Ez ugyanaz az ember, akit más vidékeken vincellérnek neveznek. Nappal munkás, vezetője a napszámosoknak, éjjel pedig csősz, aki őrzi a szőlőt. Éjszaka a tanya udvarán alszik, és puskával a kezében többször bejárja a földet. De nagyobb szőlőnél már ezt a kétféle mesterséget nem bírja el egy ember vállá. Vagy a nappali munkája lesz hiányos, vagy az éjszakai őrzés. Már nagyobb szőlőre csősz kell, akinek más hivatala nincsen, mint hogy vigyáz a vagyronra... Lopni nem enged, legfeljebb magának lop egy kis csőszszőlőt, amit azután elfélkézkalmárkodik...*” (8:505).

A kapás rendszerint a tanyaudvarban lakik külön házban, míg a csősznek a szőlőbeli kunyhó vagy kis ház a hajléka.

„*A tanyákon van valami őstörvény, ...amely azt rendeli, hogy István első királyunk napja után köive kell tartani a kutyát... Onnan van ez, hogy István nap után már olyan érésbe indult a szőlő is, a kukorica is, hogy a kutya megeszi és ezáltal nagy károkat okoz.*” (4:59) A mégis szabadon kóborló kutyák elleni védelmet szolgálja a tanyai nép elmés készítménye, a *kutyafogó*: „*Valamely alkalmas, szívós, hajlós ágú, közepes korú gyümölcsfa alá kis gödröt ásnak. Belenyomnak egy ócska kosarat, mert másként az gödörnek homokból való falai összeomlanak. Kötelet kötnek a fa ágára, amivel az ágot jó mélyre lehúzzák. A kötélnak a másik végére hurkot vetnek, és azt a kosár fenekén kipeckelik. A pecekre frissen sült szalonnát húznak. Éjjel a kutya elmegy oda a szalonna szagára ...a fejével nyúl bele érte a gödörbe, aztán addig rángatja, míg a pecek felszabadul. Akkor a hurok a kutya nyakára szalad, a faág meg felrántja magasra, s ott fullad.*” (5:261).

Írónknak sok apró néprajzi érdekű megfigyelése van még a szőlőbeli munkáról, különösen a szüretéről, szüreti szokásokról, melyeket most nincs módunk sorra venni. A Szeged környéki homoki szőlőkultúra készülő földolgozása lesz hivatott fölhasználni Tömörkény munkáinak minden idevágó történeti-néprajzi tanulságát.⁹

⁹ A Szeged környéki homoki szőlőtermelés néprajzi földolgozását Börcsök Vince készíti. Megjelent résztanulmánya: A szőlő és must a szegedi tanyák népének téli táplálkozásában. Néprajzi Dolgozatok 14. Szeged, 1963.

A mezőgazdaság történetének kutatója számára figyelmet érdemel, hogy a századfordulón már sokféle cséplőgép — *gőzbika, vasbika, masina* — csépel a szegedi határban. Az első masinákat ökrök vontatták, de 1900-ban már magánjáró gépek is vannak. A cséplőgép használata néhány év alatt gyorsan tért hódít, s 1905-ben a nyomtatást már mint kiveszett munkamódot ismerteti az író (*Segítség*). Följegyzi, hogy 1912-ben csak hosszú keresgélés után sikerült a határban olyan célszerű szegény embert találnia, aki búzáját lóval nyomtatta el. Ő is csak azért nyomtatott, mert kevés kis búzájáért egyetlen gép sem ejtette útba tanyáját (*Tanyai esetek*).

A régi munkamódról írja: „*Azelőtt nagy területben fölnyesték a tarlóföldet, meglocsolták, megfurkózták, s azután rávetették az ágyást, a kitaposni való kévét. És jártak azután rajtuk a nyomtató lovak. Ez is a mag betakarításának az ünnepéhez tartozott. Utána pedig a magot nagy falapátokkal fölhajtották a levegőbe, hogy a szél kifújjon belőle minden oda nem való töreket. Még azután jött a vékával való mérés, a vékacsapás...*” (4:69)

„*Aratás után manap a legtöbb helyen keresztekben adják ki a részeseeknek a termést, van azonban még most is az a szokás, hogy a kinyomtatott búzából részelnék. Kisebb helyeken járja ez, ahol szérún, lóval nyomtatnak. Vékaszámra osztják el a magot... A maggal telehányt véka tetejét le szokás csapni; erre egy fadarab szolgál, a vékacsapó. Azonban ez is csak újabb. Régi mód szerint erős, nagy nyírfaseprűvel söprik le a fölös magot a véka tetejéről, aminek fölözés a neve.*” (3:354)

A cséplőgéppel végzett munka szervezetéről is van mondanivalója: „*Öten-hatan állnak össze, hogy egyet megvehessenek. Ez olyan kis részvényes üzlet. A gép aztán sorra járja a tulajdonosokat, és mindenütt elcsépel. Mikor mindezt bevégezte, akkor elmegy pénzért csépelni vagy pedig részt kap a csépelte búzából.*” (2:422)

Piacozás

A föld termésének értékesítéséről, a szegedi hetivásárra bekocsizó tanyaiakról Tömörkény elbeszélések egész sorában ír. Különösen gyümölcserés idején élénkül meg a picozás.

„*A tanyaudvarokban a kocsikat este elkészítik az útra, s a fáradt emberek ledőlnek. De amikor az éjfél utáni sétálás óra, megint talpon vannak... Messzi tanyákból éjjeli sötétben indulnak el a kocsik, hogy idején a piacra érjenek... csak lépésben lehet menni, hogy a gyümölcs a kosarakban össze ne törjön. Hajnal van, mire beérnek, igyekezvén jobb helyet szerezni a kocsisorok között...*” (4:287)

Sok törődéssel, fáradtsággal jár a piacozás, különösen a várostól távoleső tanyákon élő parasztoknak. „*Ha Jánosék itt laknak valahol Domaszéken, akkor elég hajnali három órakor indulni, míg a zákányi úgy éjfél tájon indul. Ha Csorvára való János, akkor úgy tizenegy óra tájban is megindulhat, míg ha az átokházi pusztaszéleken gazdálkodik János, akkor már előtte való este, vacsora után megindulhat, hogy kora reggel a búzapiacra érjen.*” (2:325)

Mennyi mindent hoznak be a városba Tömörkény parasztjai a kocsiderékban, és mi mindent vásárolnak! A vásár különösen kedvelt témája írónknak: leírja a subvásárt, lóvásárt, talicska- és kocsivásárt, a bicska- és kaszavásárlást. A tanyai zsellérembernek viszont meg kell elégednie a szögénypiaccal, a zsitivásárral, ahol a városi nép használt holmijaiban válogathat (*A szögénypiac*).

„*Hetivásárokon, ha minden holmiját eladta az ember, már az úgy szokás, hogy megéheztén, eszik valamit. Vesz egy tízpenzes cipót a piacon. Azután bemegy valamely korcsmába és paprikáshúst kér.*” (1:357) „*Odakint ritka madár a marhahúsleves, van*

olyan öreg külső ember, hogy tisztán csak a húisleves kedvéért bentmarad harangozásig... az úgy szokás kis helyen, hogy előbb levest főznek a húsból, és azután kászolítják bő lére, mártogatós paprikásnak. Bicskahegygel dolgoznak öreg Mihályék meg Zakarék, érintetlenül hagyván a villát, mert így ízűbb.” (7:182)

Miután ügyes-bajos dolgait (adófizetés, pörösködések stb.) is elintézte a kintvaló nép, „hetivásáros napok délutánján egész karaván az, amelyik a tanyak világába a városból megindul. Van néha százával is, mind olyan emberek, akik a városhoz tartoznak ugyan, de a messzi tanyákon élnek, ott születtek, s meghalván ott is temetődnek el. A városba csak terményeit eladni és adót fizetni jár.” (2:44)

Táplálkozás

A tanyai nép kenyérsütéshez búzalisztet használt, rozsliszttel keverve. A határ homokos talajú földjein sok rozsos termeltek, de a kenyértészta rozsliszttel való keverését emellett gyakorlati szempont is indokolta: „A tiszta búzából való kenyér... ha régi, hamar megszárad, ha friss, nagyon fogy, s örökké rájár a béres...” (4:376). A gabonát szárazmalmokban, szélmalomokban, utóbb a tanyaközpontok gőzmalmaiban őrlették, bár régi öregek a vízimalmok őrlését tartották legjobbnak, mert ott a malomkő nem égette meg a lisztet. A tanyaiak azonban a Tiszától való nagy távolság miatt a vízimalmokba ritkán jutottak el. Érdeemes megjegyezni, hogy a tanyak közt először a cséplőgarnitúra gőzgépe volt a malom hajtóereje (8:351). A száraz-, szél- és vízimalmokban nem volt *pitli*, ami később a lisztet osztályozta, ezért azt otthon szitálták (8:235).

A tanyaiak táplálkozásában jelentős szerep jutott a különböző hústelekeknek. „A tanyán nincs mészárszék, ahol húst venni lehetne, aprójszágot: kácsát, pulykát a nép ritkán eszik, azt inkább eladja. Ily formán két állata marad, amely az ő élelmét hordja a négy lábán: a birka meg a sertés.” (1:311)

Tömörkény többször említi a juhászok primitív húskonzerváló eljárását: a megfőtt birkapaprikást napon megszáritják, s mikor egészen összeszáradt, vászonzacskóban elteszik. Az így száritott birkahús sokáig eláll (1:311), 4:478).

A tanyai nép legfontosabb húsállata a sertés, amely jóformán egész esztendei hússzükségetét biztosította. Tömörkény tanyai hőse szerint a hízót nem is disznónak kellene hívni, hanem úgy, hogy „*öszömadta*”. Írónk részletesen, érezhető kedvteléssel írja le a disznóölés munkáját.

A disznót szalmával szokás pörkölni, de a szárad elején a városban már vannak olyan helyek, ahol forró vízben, mosóteknőben kopasztják. Megjegyzi, hogy a pörkölés az igazi eljárás, ami a szalonna jó ízét megadja. A megpörkölt disznót lábaival lefelé egy leemelt ajtóra fektetik és fölülről, az órjától fölfelé hasítják föl. Itt is följegyzi a változást: az utóbbi időben sokan *rénfára* akasztva hasítják a disznót. A *rénfa* hosszú, kétlábú ágas, tetején nagy fafogakkal, amikre a disznót a hátulsó lábainál fogva akasztják. A parasztember számára a szalonna meg a zsír volt a legfontosabb. Friss, sütnivaló húst nem hagytak, hanem a hús a kolbászba és füstre került. A füstölés a disznóhús tartósításának széles körben alkalmazott, a tanyákon is legáltalánosabb módja.

A disznóhús frissen való eltevésének másik módja: a húst a bődönben rétegesen olvasztott forró zsírba rakják. Amint a zsír megfagy, újabb réteg húst tesznek rá. Ugyanígy disznóöléskor süttöt töpértőt is tartósítottak (4:478). Részletes ismertetést kapunk az abált szalonna készítéséről is (4:476).

A fölfüstölt és zsírba rakott disznóhús a családot egész éven át ellátta friss hússal (1:312). A füstölt sonka kaláccsal hagyományos húsvéti eledel. Régen nem hagytak olyan nagy sonkát, mint az utóbbi időben, hanem a húsát és kövér részeit jól lefaragták. Az így nyert csülök munkába járó emberek kedvelt eledele volt. A füstölt órját csipetkés bablevesbe főzték, aminél Tömörkény szerint csak a paprikás hal a jobb tel. *„Aligha van olyan pusztai ház, melynek kamrájában nyár közepén ne lógna meg ott a télen megölt sertés bordája meg az aprólékja. De nem is lehet másképp... Annyiszor nem vághat birkát, ahányszor hús kell neki, borjút csak lakodalomkor vágnak, de annak nem is lehetne így eltenni a húsát.”* (1:312).

Ismerteti a tanyai disznótor étrendjét: *„Legnagyobb ünnepen sem kerül annyi étel az asztalra, mint ilyenkor, aminek a magyarázata abban keresendő, hogy a segédkezet nyújtott szomszédok napszámját akarják vele meghálálni. Tyúklevesel kezdődik, aztán jön a töltött káposzta, meg a paprikás, meg a fánk, és csak azután következnek a disznóból való ételek. Ezt is sorba kell kóstolni, milyennek sikerült a kolbász, a hurka, a véres meg a májas. Hát a sültje, meg a sültött vér? Ez mind sorra kerül, váltakozva itallal.”* (1:315)

Az egyéb húsfélék közül nyúl ritkán került a tanyai ember asztalára, csak akkor, ha egy-egy sérült állat az úri hajtóvadászatokról elmenekült. Ilyenkor nem savanyú lében készítették, mint úri házaknál, hanem paprikásnak. A levét elfőzték és fagyosan, hideg ételként fogyasztották. (2:351)

Az úri szőlőkben tartott régi szüreti mulatságokon halélt is készítettek. A halt a szegedi piacról vagy valamelyik tiszai halásztanyáról szereztek. Egy részét bográcsban főzték, más részét pedig sütötték. *„A halat a kenyérsütő kemencében volt szokás sütni”*, nagy tepsikben. (8:234)

Közli a vasárnapi tanyai ebéd étrendjének változatait: tyúkhúsleves lúdgegőtésztaival, aztán tyúk paprikáslében, majd túrósgombóc tejföllel (5:103). Szokásos vasárnapi étel a rizskásaleves is, amibe tyúkot főznek, és az olajoskása, amihez az olajat a napraforgó magjából nyerik (8:129). Más helyen ismerteti, hányféleképpen lehetett elkészíteni a kását. Volt juhhúsos kása, fordított kása, kurcínás kása, kitoló kása (6:226), de készítésükről közelebbit sajnos nem tudunk meg.

Tanyán a napszamosok rendszerint nem a maguk kenyérére szegődtek el, mert úgy a feleségük nem mehetett napszámba vagy otthon sem dolgozhatott, mivel elvette volna idejét a főzés. Élmezésükről a gazda gondoskodott. Reggelire szalonna járta vagy túró zöldpaprikával. Szokás volt még az alma kenyérral, de *„minden reggelik királya a sós uborkasaláta”*, (3:320) amit szintén kenyérral fogyasztottak. Az utóbbi különösen az arató munkásoknak volt kedvelt étele, mert nyári melegben hűsítette őket (4:68). Délben-este a napszamosok főtt ételt kaptak. Legjobban a leves- és tésztaféléket szerették. Ezek közül Tömörkény megemlíti a zsemles gombóclevest és a főtt tarhonyát (3:320). A munkások közös tálból ettek. Halbőr Förgeteg János, két fia és két fogadott napszamosa együtt kanalazza a tálból a *tarhonyás lét*. Finom megfigyelése írónknak, hogy amíg a gazda fakanala megkoppan a tál fenekén, a többiek abbahagyják az étkezést. Bár jutna még mindegyiküknek pár kanállal, de már nem illő tovább enniük. Az emberek evés után nagyot húznak a vizeskorsóból és pipára gyújtanak (1:145).

Tömörkény följegyezi a tanyai szegényember főzés módját is: a nincstelen zsellér káposztát főz szalonnával, de a szalonnát madzagon éppen csak belelógatja, hogy egy kis ízt adjon neki, aztán elteszi más alkalomra (3:214).

Télen a tanyaiak napjában kétszer esznek: *„Reggel 9 óra tájban és délután négykor, alkonyatidőben”* (8:50).

Jellegzetes étkezési szokásokat is megőriz. „*A kintvaló nép a tejet nem issza bögrében vagy pohárban, jobban szereti, ha leveses tányérban teszik elébe, akkor kenyeret aprít bele, s komoly méltósággal kanalazza föl.*” (5:354)

A tanyai ember — bár mindig kalapban jár, nyáron is — étkezés alatt a kalapot leveszi a fejéről és rendszerint szóitalanul eszik. Evés után teszi föl a kalapot és csak azután kezd beszélgetésbe is (5:355).

Ruházkodás, viselet

Tömörkény elszórt megjegyzései olyan öltözködési kultúrát tükröznek, amelyre a gyári anyagok elterjedtsége és a városi divatáramlatok térhódítása jellemző. Házi készítésű vásznak a tanyai nép ruházkodásáról szólva nem is említ, ami alátámaszthatja azt a véleményt, hogy a ruházati önellátás Szeged környékén már a XIX. század elején általánosan megszűnt. Azt a felfogást vallja, hogy a mindenkori paraszti viselet a felső, előkelő osztályok viseletéből származott. Amikor az úri osztály egy-egy viseleti divatot elhagyni kezd, az akkor jut el, süllyed le a néphez, ilyenformán a parasztság az úri divatot mindig fáziseltolódással utánozza. E felfogás kétséggel valós megfigyeléseken, tényeken alapul, de meg kell jegyeznünk, hogy csak ezzel az elmélettel nem lehet a paraszti viselet eredetét megmagyarázni minden történeti korszakban.

A Szeged környéki női viseletről 1903-ban a következőket írja: „*A magyar menyecske-divat utolsó esztendőit éli, a nép leányai már csakúgy bluzókat, aljakat s egyéb asszony-mondurt viselnek, mint az úriak. A rókatorkos, láncos, zsinóros asszonymenték, csurakok helyébe bársonykabátok jöttek ünneplőbe, a viganók helyébe selyemszoknyák, pruszlik már éppen nincs, hacsak valamely hazafias ünnepen tüntetésképp még föl nem veszik. Így van az már a város egy részében, azután a falvakon de a tanyákon és a pusztákon is.*” (8:271)

A századfordulón a tanyai lányok és asszonyok ünnepi öltözködésében a selyem- és bársonyruhák szerepe szinte kizárólagosnak tűnik. Innen ered, hogy „*a vásárnap délelelőtti miséről kitolángó, selyembe-bársonyba öltözött lánysereget úgy hívják: sejömcorda.*” (8:306)

Megfigyeli a ruházat színeinek kormeghatározó szerepét: „*az ünneplő ruha különféle, némelyik egészen komoly fekete, másrésze vadgalamszín és meggyzín, bársonyból valók a gallérok. Az asszonyok feje pedig selymekendőkkel van bekötve.*” (4:480). Az ünneplő női viselethez hozzátartozott a rojtos szélű, vállra teríthető nagy selymekendő, amit *ilkakendőnek* is neveztek. Az ünneplő asszonyruhákat: szoknyát és alsószoknyákat szokás volt keményíteni is, kivételt képeztek az újhitű nazarénusok, akik vallási megfontolásból nem keményítették ruháikat. (4:480, 5:273)

Nyomon kíséri az úri divatáramlatok beszivárgását a nép közé: „*Mikor előkerült az a női divat, hogy nem a szoknya marad a derékon alul, hanem a szoknyába belekötik a derekat, s fölébe övet kapcsolnak: ez a divat egy év alatt kijutott a tanyákra is.*” (8:305) Ezt az övet a nép *gyasznak* nevezte el. Az elterjedt sokszoknyahordást az úri krinolin-divatból származtatja.

Tudósít a női öltözet alkalmak szerinti változatairól is. Amikor a tanyai lányok a *tánchelyre* mennek a suhogós keményített szoknyákban, akkor „*pántlika van a hajukban és a nyakukon aranylánc, a kezükben pedig kendő.*” (2:33) Ha a tanyai ember a városba hivatalos helyre idézést kap, ünneplőbe öltözik, mert úgy kívánja a tisztesség (2:100). Gyász esetén az idősebb asszony öltözete fekete kékfestő ruha (3:327).

A férfi öltözetre vonatkozóan 1903-ban megjegyzi, hogy terjed a pantalló viselete. „*A mi tanyavilágunkban ma már a hétköznapló, dologbéli ruha legtöbbször pantalló.*” (8:305) „*Legelőbb a juhászok kezdték a pitykés bőrnadrággal, azután lassanként lemaradt róla a pityke, le a bőr, s megmaradt a pantalló, amely elfoglalta a régi magyar ruha helyét.*” (8:271) Itt is az úri ruházat lesüllyedésének tulajdonít jelentőséget: az úri birtokosok elhasznált ruháikat odadják a tanyára a kocsisnak meg a kapásnak. A tanyai ember így megszokja a használt városi ruhadarabot és ha újat csináltat, „*már maga is pantallót hasított ki a posztóból a posztólopónál.*” (8:271). A századfordulón a kabátról és a mellényről elmarad a zsinórdísz, amit Tömörkény a hagyomány alapján magyar ruhadísznek tart, bár említi, hogy a magyar ruha zsinórdíszítése alig háromszáz éves. (8:305). 1898-ban följegyzí, hogy „*már a tanyai legény is csak úgy hasított posztót magának a szabónál, ha a kabátot új divatabbra szabják.*” (2:157)

A subavásár leírásakor klasszikus tömörségű rajzot ad a suba népeletben betöltött szerepéről: „*Tudvalevő dolog, hogy a suba szükséges bútorarab a parasztikus embernek. Szék, ágy, párna, dívány, télen kályha, nyáron jégverem az neki, enni lehet a bőrén, meg húst aszalni rajta, s ha belekötik a serdülő legényt, elhagyja a harmadnapos hideg... Meg hát egy suba, egy szépen kivarrott írhás suba díszruha ünnepnapokon. Cifraság, tanyai Makart-bokréta, ha föl van akasztva a szobába, s tekintélyt szerző állapot, ha a ráncai közt komoly állásba helyezi magát a gazda.*” (8:19). A régi subákat selyemfonállal hímezték, de 1914-ben az író már csak hosszú kutatás után talál selyemmel kivarrott subát a határban. Említi a fekete báránnyól való, talpig érő subát is. A díszes subáknak a tisztaszobában van a helye: a mestergerendáról lóg, az ünneplő ruhák mellett. Érdekes, hogy már 1901-ben fölteszi a kérdést: *van-e még új suba a világon?* (3:33) A kérdésfeltevésben is bennelevő negatív válasszal nem érthetünk egyet. Kétségtelen, hogy a szegedi magyarszűcsmesterség a század elejétől fokozatosan hanyatlott, de új suba még évtizedek múlva, a 20—30-as években is készült és kelendő portéka volt, hiszen főleg a piacozó, vásárookra járó tanyai gazdák nem nélkülözhatték.

Birkabőrből készült téli viseleti darab a *ködmön* vagy *ködmén*. Az éjféli misére igyekvő tanyaiakról írja: „*Csurakokban az asszonyok, nagy sipkában és subákban az embeféle, a gyerekek pedig ködmönbe, mert suba nincsen, ami a gyerekekre volna tartozandó.*” (3:406) A ködmönt azonban nemcsak gyerekek hordták téli felsőkabátul, hanem felnőttek is. (6:458) A férfiak hagyományos fejrevalója „*a begyűrt, de mégis tornyoshegyűre hagyott báránnybőr sipka.*” (6:458)

A férfi felsőruhák közül említi még a szűrt, azzal a megjegyzéssel, hogy 1906-ban a Sebőkhegyen nem viseli már csak a kanászgyerek. (4:88)

A paraszti lábbeliket illetően arról tudósít, hogy az 1840-es években a nép nem viselt csizmát, hanem nyáron meztláb járt, rossz időben pedig bocskorban. Az itt használatos csatos bocskort *csatos csuszának* nevezték. Effélet pusztai pásztorok még Tömörkény idejében is hordtak. (7:405) Fölfigyel az interetnikus kapcsolatokra: „*A tanyavilágnak azon a részén, ahol a bácskai bunyevácokkal, rácokkal határos a nép, amazoknak a divata, izlése jön át a magyar részre. Terjed a bocskorviselet...*” (8:272) Másutt: „*Az átokházi pusztá felé, ahol már a bunyevácokkal érintkeznek, azoktól veszik át a harisnyás és papucsos viseletet.*” (8:305)

Dicséri a régi tehénbőr csizmákat, amik sokáig eltartottak, „*az volt fölöle a mondás, hogy azt örökölni szokás.*” (7:405) Régifajta lábbeli a „*juhászos orrú csizma*”. (3:143) Juhászok viselték, más helyről tudjuk, hogy hegyesorrú, egylábas vagy forgatócs csizma volt. Följegyzí, sőt rajzon is megörökíti a magyar, német és bolgár

típusú *csizmaágást*.¹⁰ 1897-ben írja, hogy „*már a pusztai legény is levágtatja a magyar formát a csizmaszárról*” és újmódi csizmát visel. (8:85)

A tanyai ember az elhordott csizmáit is hasznosítja: *Két pár ócska csizmaszárból lesz két új csusza, a harmadik párból pedig bőrtarisznya,*” amiket a tanyai csizmadia készít el. (4:329) Más az elhasznált csizma fejéből papucst készített és a szárából lesz a bőrtarisznya (7:406). Ezek a finom megfigyelések abba a témakörbe tartoznak, amelyet a néprajzi kutatás „a tárgyak élete” cím alatt tárgyal.

Érdekes megfigyelést rögzít az öltözködésmódra vonatkozóan: a szőlőkapás apró gyerekei télen deréktól fejtetőig be vannak bugyolálva, de mezítláb bújnak elő a tanyaházból. (5:171)

Tömörkény novellái gazdag néprajzi adalékokat tartalmaznak a szegedi piacokon és vásárokon megforduló délvidéki szerbek, svábok, bolgárok viseletéről, a Szeged környéki magyar viselettel való kölcsönhatásukról is, de ezek tárgyalása most nem tartozik feladatunkhoz.

Szokások

Több tárcanovellája a korabeli szaktudomány szintjén álló szokásleírást tartalmaz, sőt némely tekintetben — pl. a néprajzi jelenségek életben betöltött szerepe, életszerűség vonatkozásában — a korszerű adatföltárások iránt támasztott igényeket is fölveti, illetve kielégíti (pl. *Farsangon, Tortülök, Tor, Disznóölés, Múló szokások*). A szokásanyagot a néprajzi földolgozások által kialakított sorrendben (születés, házasság, halál, jeles napok szokásai) tárgyaljuk.

Általánosan elterjedt, hogy a gyermekágyas asszonymak a *szűz Mária poharában tyúkhúslevest* visznek. (6:44) A városban már a század elején elmúló, csak a tanyákon élő szokás az *avatás*: „*Mikor a szülő asszony újszülött gyermekével legelsőbb a házból kilép, a templomba megy...*” (8:266)

A csecsemőtáplálásban elterjedt, hogy tejes zsemlet ruhába kötnek, és a kisgyerek szájába adják. Ugyancsak rossz szokás, hogy a csecsemőt sok helyen *elmákolják*, azaz mák levét itatják vele, s ettől hosszan alszik. Káros következményei (szellemi fejletlenség, butaság) felnőtt korban mutatkoztak meg. (3:27)

A tanyai fiatalok nem bálakon ismerkednek meg, hanem „*mint gyerekek a mezőn, állatlegeltetés közben, azután pedig a dologon, ha kapálni, szénát gyűjteni szüretelni járnak.*” (4:16)

Miután „*a legény kinézi, hogy melyik tanyából házasodjon, odaküldi a gügyüt. Tisztes férfiszemély ez a gügyü, ki is a lányosházhoz menvén, a küldő szándékait előadja. Ott illendően fogadják, pálinkát adnak elébe... Csak épp magáról a dologról nem szólnak semmit Az nem is tartozik a gügyüre... Ha (a lány) nem ad választ, az visszautasítás, ha pedig alkalmasnak találja a legényt,... akkor kendőt küld neki... ez a jegykendő... Pár nap múlva válaszul pénzt küld a legény, néhány tallért a szegényebbje, ötven forintot, száz forintot a tehetős.*”

A tanyavilágban is farsang a lakodalmak hagyományos időszaka. A tanya-központok létesítése előtt a Városba jártak esküdni. Szokás, hogy a vőlegény és a menyasszonyos háznál külön-külön összegyűlik a vendégsereg. A lakodalomba az örömszülők nem hívhatnak meg minden ismerős családot, mert nem tudnák vendégül látni, elhelyezni valamennyiüket. Azért a hívatlanok is ellátogatnak a lakodalmas házhoz, de kint maradnak az udvaron, ahol idős asszonyok kínálják őket étellel-itallal.

¹⁰ Vö.: *Bálint Sándor: Szegedi szótár. Bp. 1957. I. 254.*

„Leginkább borjút szokás vágni, abból levest főznek, továbbá paprikást, és bor mellett mulatoznak... Ősszel a már kisajtott törkölyre vizet öntenek, s forni hagyják, ebből készül a lakodalmi bor... Eszik a tejes tormást. Ez minden tanyai étkezés fénypontja, ezt tartják az ételek királyának. Lisztet pörkölnek, ahhoz tejet és reszelt tormát kevernek és ezzel a szósszal eszik a főtt húst. Továbbá, ahol birkát vágtak, a birka beleiből kenyérkolbászt csinálnak. Tejbe áztatott kenyérbéllel töltik meg a birka-belét, s aztán kisütik zsírban. Rendkívül ízetlen étel mind a kettő...”

„Estefelé egyre sűrűbben jön a hívottak serege. Ajándékkal jön valamennyi, az ajándék vagy torta vagy egy pár tyúk... (1899-ben) Rang és ajándék szerint foglalnak helyet. A módosabb a násznagy köré jut, míg az egyszerűbbek az asztal vége felé bátorkodnak...”

Tömörkény sok hagyományos mozzanatát megörökíti a lakodalomnak. Pl. vacsora alatt az újasszonynak a napa és az ipa jelenlétében állnia kell. „Ez az öregek iránt való tiszteletet jelképezi. A napa azért leginkább a konyhában tartózkodik, hogy az újasszony leülhessen, az ipa pedig az udvaron jár-kei a hivatlanok között, kínálván őket citromos borral és kaláccsal.” (8:148)

A lakodalmi vacsora étrendje a századfordulón: borjúhúsleves, tejes-tormás, kalács, paprikáshús és torta. A tanyaiak azonban a tortánál jobban kedvelik a hideg fagyos paprikást, borkorcsolya gyanánt.

Tömörkény több ízben megemlékezik a lakodalmi mosdatás szokásáról. A lakodalmas háznál a menyasszony egy tálból sorban megmossa minden vendégnek az arcát. A vendégek a vizes tálba pénzt dobnak, ami a menyasszonyé lesz. A szokás roppant nagy károkat okozott, mivel az egyik igen veszélyes szembetegséget, a trachomát terjesztette. Tömörkény szerint a múlt század nyolcvanas éveiben figyeltek föl az Alföldön, különösen katonai sorozásoknál e betegség gyakoriságára. A szegedi tanyákra külön trachoma-orvosokat küldtek. Hiába gyógyították azonban a trachomát, amíg a „menyasszonymosdatás” szívésen továbbélő szokása terjesztette. Utóbb bírsággal sújtották a menyasszonymosdatást végző lakodalmi házat, s így a szokás lassan kiveszett. (8:433).

A tanyai temetési szokásokról írott dolgozata egyszerre mutatja be a szegedi múzeumban régészként és etnográfusként dolgozó Tömörkényt. Első részében a régészeti korszakok temetkezési szokásait ismerteti, a határból előkerült leletek alapján, második része pedig a néphagyományban élő szokásokat tárgyalja. Fölhasználja néhány korábbi elbeszélésének anyagát, főleg 1903-ban írott *Tortülők* c. elbeszélésére épít. Megemlíti, hogy a század elején mindig koporsóban temetkeznek, de néhány évtizeddel korábban a fában szegény vidéken még élt a koporsó nélküli való temetkezés szokása.

A haláleset hírére megérkeznek a *halottlátogatók*. Az elhaltat kocsin szállítják a temetőbe. A kocsin gyékény van, azon derékalj, amire lepedőt terítenek, és arra helyezik a holttestet. A tetemet a tisztaszobából való új subával szokás leteríteni. (1:308).

Tömörkény megfigyeli, hogy az árván maradt gyerekek gyámja a *koma*, a keresztapa lesz. „A törvény szerint ugyan ehhez semmi jussa nincsen, de a tanyák népsínálta törvénye sokkal régibb emennél, s nem a jogot keresi, hanem a szokást.”

Régebben a nagy kiterjedésű szegedi határból mindenkit a városba vittek eltemetni. Az 1890-es évek elején hozták létre a külterületi közigazgatási központokat, s ez a változás nemcsak a temetést, hanem a hozzá kapcsolódó szokásanyagot is módosította. Azóta a tanyaközpontokban temetkeznek, és a temetést követő halotti tort nem otthon, a tanyában, hanem ugyancsak a tanyaközpontban, a templom melletti tágas mezőn ülik meg. A toron az atyafiság, rokonság vesz részt. Régebben,

a halottas háznál tartott toron, evés előtt egy tálból mindenki kezét mosott, és ugyanazon törölközővel megtörülközött, de ez a szokás Tömörkény idejében már elmaradozott. „*A halotti tor valóságos étele a tortúró, a tehéntejből készült savanyú ennivaló.*” (3:325) Tömörkény figyelme itt is kiterjed a változás minden részletére: az 1900-as években a toron már húst, oldalast, csülköt, szárazkolbászt is esznek. Megfigyeli, hogy a tanyai nép a toron nem mutatja a fájdalmát, a halottat már megsiratták, s „*a könnyek nem a piacra valók...*”

A népszokáskutatás szempontjából érdekes megállapítást tesz 1915-ben: „*Valamikor, nem is olyan régen a tanyának két vidámsága volt egy esztendőben. Az egyik a szüret, a másik a disznótor. A harmadik... az aratás befejezése, de ezt nem ünnepezték mindenütt.*” (6:417)

A tanyai disznótor nem vendégeskedés volt, a meghívottaknak dolgozniuk is kellett. „*A tanyán nincs böllér és nincsenek vágólegények, ennél fogva az ölés munkásai mind a szomszédokból kerülnek ki...*” „*A meghívottakból telik ki a böllér, a pörkölő, a felvágó, a szalonnahasigató, az asszonyaikból pedig azok, akik a hurkát és kolbászt csinálják...*” (8:51) Persze a meghívás visszajár, és így kölcsönösen kisegítik egymást.

Tömörkény két ízben is részletesen leírja a tanyai disznóölés munkáját és hagyományait (*Tor*, 1896; *Disznóölés*, 1911). A disznótori vacsora után citeraszó mellett énekeltek, mulatoztak (1:315).

Mély átéléssel ábrázolja a nép lelki életét, tudati világát, bensőleg azonosul paraszthőseivel. Éppen ezért szembetűnő, hogy a tanyai nép vallásos népszokásairól kevés mondanivalója van. Említi, hogy a tanyaiak nem templombajárók. Ez magyarázható a tanyaközpontokon épített templomoktól való nagy távolsággal. Módszabbb gazdák jeles ünnepeken alsóvárosi *barátot* hívnak a tanyára misét tartani, de ez ritka alkalom. Sok tanyai ember csak keresztelő, esküvő és temetés alkalmával jut el a templomba. A tanyai nép megtartja halottak napját, és nagy ünnepének számít a búcsú — bár ez utóbbi szerepét nemcsak vallási, egyházi jellegű vonatkozásoknak köszönheti.

Tömörkény többször említi, hogy a tanyai nép Józsefet mint gondviselő pártfogóját tiszteli. „*Nincsen ember, aki ezen a napon dologba állana. József napján a földet szerszámmal dúrkálni nem szabad. Ilyenkor csönd van és ünnep. A tanyák csöndesek, csak délután felé hallatszik erről-arról a gyermekek éneke...*” (3:365) Vihar, jégverés esetén a tanyai tisztaszobában a Mária-kép előtt gyertyát gyújtanak, de ilyen alkalommal a Szent József képe előtti gyertyagyújtás is szokásos. (4:77) A József-tisztelet utóbbi megnyilvánulása jól mutatja, hogy a tanyai nép vallásossága mennyire szoros szálakkal kapcsolódik munkája eredményességéhez, illetve az evvel összefüggő szorongásokhoz. A paraszti vallásosság Tömörkény által ábrázolt másik vonására, a csodákban való hitre a néphit, hiedelmek tárgyalásánál kerítünk sort.

Nem mulasztja el följegyezni az újabb szokásokat sem. Először 1907-ben írja meg, hogy amelyik tanyában varrógép van, ott az üres cérnagurigákat fölfűzve a kocsit felé eső házvégre akasztják, hadd vigyék hírét az arra járók a tanyában lakó egyes eladólányoknak. (4:213, 5:146).

Hitvilág

Tömörkény különleges érdeklődéssel fordul a tanyavilág elhaló, majd meg-megújuló „rónasági csodái”, a néphit jelenségei felé. Az írói-újságróiról érdeklődésen túl minden alkalommal nyomozza a népi hiedelmek, babonák magyarázatát, eredetét. Ebben erős beleélő képessége segíti, amely lehetővé teszi, hogy szinte azonosuljon

paraszti alakjaival. Úgy érezzük, hogy a szegedi tanyák sajátos, külön világának egyik fontos vonását éppen a néphit jelenségeiben találta meg, — bár erre vonatkozó elvi megállapítást nem találunk írásaiban.

A néphitre vonatkozó följegyzései sem rendszeresek, általában egy-egy föltűnő jelenséghez kapcsolódnak. De igyekeznek a jelenségeket összefüggésükben, hatásukban megragadni, és mivel többször is visszatér mindegyikre, így alkalmasak arra, hogy a tanyai nép hiedelemvilágára nézve következtetéseket vonhassunk le belőlük.

A tanyai nép a számára közvetlen megfigyeléssel, tapasztalati úton érthetetlen dolgokat, jelenségeket természetfölötti erőknek tulajdonítja. A természetfölötti hatalmak sorában jelentős szerepük van az egyház dogmáinak. Erre vall a vallásos hitből táplálkozó „csodák” gyakorisága és jelentős tömeghatása. Egy tanya ablakán, a gémeskút víztükrén, majd a Pálincás erdő sarkán, a *fahögyben* megjelenik Mária. Híre gyorsan elterjed és a tanyai nép csodájára jár. Különösen nagy hatást kelt 1897-ben egy pusztorlélyi kis pásztorlány Mária-látása. Tömörkény fölkeresi a helyet, és hitelesen tolmácsolja a csoda helyére zarándokló tömeg hangulatát (Mária-látás). A templomi csöndben várakozó emberek ünnepélyességéből kieri a nép sóvárgását a meg nem magyarázható, természetfölötti dolgok iránt. A látomás nem mindenkinek szól, csak az *elrejtözött látó* lányhoz, aki éjjelente vallási extázisba, önkívületi állapotba esik és révületéből ébredve csodálatos dolgokat mesél a túlvilágról. Az író látja az erdősarki fa előtt térdeplő tömeg sóvárgó hitét, de nem hallgatja el a kritikus paraszti véleményt sem: a szőlőkapás, miután meggyőződött arról, hogy a fán nem látni semmit, a csárda felé készülődik és megjegyzi: „*tödd bolonddá a körösztapádat.*” (8:60, 4:56, 8:384)

A sebőkhegyi Nógrádi tanya tisztaszobájában *fóras* fakad. A nép csodát lát benne és zarándokolni kezd a tanyába. A szobában oltárt emelnek, ahová kijár prédikálni az alsóvárosi „szent ember” is. Pedig a forrás tulajdonképpen a vizes esztendőkből gyakori vadvíz, *fakadó víz*.

A rejtélyes jelenségek átszövik a tanyai nép tudati világát a mindennapi élet dolgaival kapcsolatban is. A Mária-jelenésben kételkedő kapás hittel meséli, hogy látta, amint az udvarról a favilla magától megindult és bement a szobába. Mások megesküsznek rá, hogy kapálni látták azt, akinek pár nappal azelőtt ott voltak a temetésén. (8:386)

Erősen él a hazajáró lélekben való hit. Azt tartják, hogy a lélek csak akkor jár vissza, ha valami baja van: ha pénzéről, vagyonáról nem rendelkezett, ha kifizetetlen adósságot hagyott, vagy ha az utána maradt örökség osztásakor igazságtalanság történt. A hazajáró lélek köcsögök összetörésével, bútorok zörgetésével, ablakveréssel, sóhajtozással ad jelt magáról. (8:167)

A tanyai néphitben különös szerep jut a halottlátónak. A holtakat látó az elhaltakról, földöntúli életükről hozzátartozóinak mindent meg tud mondani. A századforduló táján nagy híre volt a csépai halottlátónak. Alsótanyáról is sokan eljártak hozzá, pedig lovaskocsin elég hosszú volt az útja. Tömörkény is fölkereste, hogy végére járjon tevékenységének, amiről hét határban „vert a szó”. A halottlátó tudományát kételkedéssel fogadja, de élményeiből meggondolkodtató tapasztalatot szűr le: „*a holtakat látó paraszti sámán elszomorodott, vigasztalan lelkek megkönnyebbítésén, kitisztításán és fölemelésén dolgozik. A nép asszonyainak a lelke könnyebbül meg, ha a holtakat látó, akiben bízik és hisz, elhalt kis gyermekeiről, egyéb szeretteiről jót mond neki... A holtakat látó emberek nem népcsalók...*” — vonja le végül a következtetést. (8:388) Lehet, hogy ez a megállapítás furcsának tűnik, de ha arra gondolunk, hogy Tömörkény mindig parasztjai helyzetébe, gondolkodásába való teljes beleéléssel alkotja írásait, máris megtaláltuk kijelentése magyarázatát.

A szegedi tanyákon is ismerik az „ördögi tudomány” kézfogással történő átadását. A tudós ember addig nem bír meghalni, amíg tudományát valakire át nem ruházta. A kézfogáskor az átadó azt szokta mondani: „*négyön vöttem, négyön adom*”. Ha nincs kinek átadni a tudományt, a haldoklónak söprüneyet nyomnak a kezébe. Aki ördögi tudománnyal rendelkezik, az tud a holtakkal beszélni, le tudja hozni pl. a fiastyúkot az égről, hívására a favilla az udvarról beballag a szobába. (8:165) A boszorkányhittel kapcsolatban egy-két megjegyzése van: a boszorkány öreg reves fák korhadt üregében tartózkodik és viharos éjszakákon a rohanó fellegekben lehet látni. Ellene ajánlatos faragott fát tenni a padlásletőre és a kaszát kidugni a padláslyukon. (4:147)

A föld alatti kincsek lelőhelyét a hiedelem szerint láng mutatja meg. A kincseket nehéz kiásni, mert „*lent hét fekete ember ül a fordított vályún, amely a kincseket takarja...*” Ezért csak úgy áshatók ki, ha vér folyik a gödörbe. Egy kinti vélemény szerint asszonyt kell föláldozni, hogy sikeres legyen a kincskeresés. Tömörkény itt utal a Kőmives Kelemenné történetével való párhuzamra. (4:463) Más helyen a kincsről ezeket írja: „*legalább egy birka és hat kakas véráldozata kell hozzá, hogy a kincseket a föld magából kiengedje, mert a kincseken a hét fekete szent ember ül.*” (7:438) Más hiedelem szerint a föld mélyében fekvő kincset csak szűzlány láthatja meg, ha tükörüvegen néz keresztül. (4:471)

Akad ember, aki ha a kocsikerék végiglyukán át bekiált a szabadkémény kürtőjébe, hazatér az elkódorgott borjú. (7:438)

A paraszti hitvilágban jelentős helyet foglalnak el a rontások miatti babonás szorongások. A rontás elhárítására szokás szombati napon a Boldogasszony képe előtt méceset gyújtani, és éjszakára az ereszlet küszöbére keresztbe tenni a nyírfa-söprűt. (5:171) A szőlő fagytól, rontástól való megvédése céljából ősszel a szőlőföldbe szent szentet szokás elásni. (4:464)

Régi néphit, hogy a szülőanya sirató könnye mind elhalt kisgyermeké sírjába folyik. (8:174)

A kutyavonítás azt jelenti, hogy a kutya „leket lát” (halálozás esetén). Pl. elhagyatott, üresen maradt tanyán vonít a kutya. (5:59) Halottat jelent az is, ha valaki álmában a szobában fekete koporsót lát. Temetéssel kapcsolatos hiedelem, hogy a halott lelke a temetési menet utolsó kocsija fölött repked. (3:485) A tanyai népben él az a babonás szorongás, hogy „*amely határon halottat szállítanak keresztül, annak a termését elveri a jég.*” A hiedelem mélyen gyökerező hatására mutat, hogy a szegedi határban többfelé megtámadták a halottas szekeret. A támadás megakadályozására a halottas kocsit letakarva, elől-hátul vasvillás emberek kíséretében indították utnak a tanyáról. (7:237)

A szegedi tanyákon azt tartják, hogy a nyugat felől szálló felhők hozzák a jégesőt. Ilyenkor a tanyai asszonyok a tisztaszobabeli Mária-kép előtt sietve gyertyát gyújtanak: így kérnek segítséget a jégeső ellen. (4:282)

A néphit szerint a szivárvány arra való, hogy az égből lehullott felhők helyébe a tavakból a vizet fölszívja. (8:173) Régen a márciusi hó olyan ritkaság volt, hogy lányszépítő szernek tartották. (7:236)

A tanyai nép nagy jelentőséget tulajdonít az időjósításoknak, amelyek legtöbb esetben tapasztalati tényeken alapulnak. Ha nyáron a tanya mögül a „kényók (kígyók) fütyülnek”, esőt jelent. (2:316) Ha itatáskor a barom játékosan ugrálni kezd, másnapra nagy szélvihar lesz. (2:317) Följegyzi a közismert Mátyás napi időjósítást és a Mátyás—Gergő—Bedenek napi időjárás eredetéről szóló népmondát. (2:314) Ha az ökörfarkkóró szára teli van virággal, abból hideg télre következtetnek. (3:484)

Tömörkény több ízben főlemlíti a szólásmondást: „*elpusztul az a tanya, amelynek pávája és jegenyéje van.*” A mondást korábban Mikszáth is megörökítette a Szeged könyve egyik tárcájában. Írónk a szólás kialakulását is nyomoz követi: „*Ez kezdetben... a pazarlást, a fölösleges költekezést jelentette, meg azt, hogy kár olyasvalamit tartani a ház körül, ami nem hajt hasznot. De később babonává alakult, s nyomán félik a pávát, nem is láttam vagy tíz esztendő óta...*” (8:207)

Gyógyítás

A hiedelemvilág elemeivel szorosan összefüggenek a népi gyógymódok. Tömörkény e témára vonatkozó ismereteit „Tanyai orvosságok” című szakcikkében összegezte, melynek sok adaléka föllelhető elbeszéléseiben is. Itt megint csak az elszórt adatokat vesszük sorra.

Közkeletű szólásmondás szerint „fűben-fában van az orvosság”. A népi gyógyítók használtak gyógynövényeket és gyógyszerárban kapható növényi eredetű szereket, de Tömörkényt elsősorban a sajátos, primitív eljárások érdeklik. Gyakoriak a ráolvasások. Ha pl. a lány szabadulni óhajt a szemölcsötől, holdújuláskor háromszor mondja a következő mondókat: „*Új hold, új király, Vendégségbe hivattál, De én nem möhetők el, Szömölcsömet küdöm el.*” (3:393) Ráolvasás szokásos a *mádra*, a női betegségek egy bizonyos fajtája esetén is (szövegét l. 3:394).

Gyakran alkalmazzák a gyógymasszázszt. A beteget ököllel megnyomkodják, meggyúrnák, akad olyan gyógyító, aki meggázolja, meg is tapossa a fájó testrészeket a gyógyulás érdekében. Említ egy gyúróasszonyt, akit a törvény kuruzslás vádjával üldözött, pedig a masszázst sikeresebben alkalmazta, mint az orvosok. (8:393)

Harmadik sajátos gyógyító eljárás a füstölés. Ráfüstölnek a betegre, különféle száraz virágok és gyökerek meggyújtásával (pl. tömjénfüstölés) (3:393).

Gyógyítással általában idős asszonyok foglalkoznak, akiket a tanyai nép *kenő-asszonynak* nevez. A *kenőasszonytól* különbözik a *javasasszony*, aki „durva kuruzslásokat is végez” és orvosszerei nem mindig válnak be. (8:376)

Mellfájás, *szárazbetegség* ellen mézes pálinkát itatnak a beteggel. Ajánlatos még orvosságul a torma leve, avas szalonna fogyasztása és petróleum vagy petróleumos pálinka ivása (3:216). Ezenkívül a tüdőbetegnek székfüvirágot is szokás főzni. (5:251) A *harmadnapos hideglelésnek* nevezett láz ellen hathatós gyógyszer a paprikás pálinka (8:403). Daganatokra és zúzott sebre a nyúlhájat tartják alkalmas orvoságnak. (3:393, 8:44). Vérző sebre megrágott sóskalevelet tesznek, (4:192) de nyílt seb bekenésére használják a kocsikenőcsöt is (3:393), ami a fertőzés veszélye miatt nehezen érthető gyógymód.

A század elején neves gyógyító ember, *csodadoktor* volt az alsótanyai Engi Tüdő Vince. Tevékenysége annyira érdekelte Tömörkényt, hogy több éves időközönként újból és újból visszatért működésére és igyekezett megfejteni hatásának titkát. Engi Vince egyike volt azoknak a paraszti gyógyítóknak, akik a nép rejtelmes dolgok iránti vonzalmát, csodákban való babonás hitét kihasználta. Tömörkény 1903-ban ír először róla: a tanyai nép azt tartja felőle, hogy átlát az embereken, mint a röntgen-orvos. Ez a hatásos „csoda” alapozza meg hírnevét. (3:395) Érdekes, hogy egyetlen sikerült gyógyítását, racionális gyógymódját sem említi, csak tudománytalan eljárásait veszi tollhegyre. Pl. Engi Vince — bár írástudatlan — a betegeknek receptet ír, majd a receptpapírt a szájába, megrágja és lenyeli. Ismert gyógymódja a beteg szöges deszkára fektetése és kemény masszírozása. Utóbb a tanyaház tisztaszobájában kápolnát rendez be, ahonnan prédikál a népnek. Jellemző körül-

mény: a tanyai papnak azzal sikerül a közhangulatot ellene fordítani, hogy a *csodadoktor* nem dolgozik. „*S Vince tekintélye igen gyorsan hanyatlott ezen a vidéken, ahol a dologtalan embernek semmi neve sincsen.*” (4:57) Tömörkény 1905-ben érezhető elégtétellel ír a tanyai csodadoktor tekintélyének hanyatlásáról. Elítélő véleményének az a magyarázata, hogy szerinte Engi Vince visszaélt a tanyai nép megmagyarázhatatlan rejtélyek iránti vonzalmával, becsapta, elbolondította a népet.¹¹

*

Tömörkény tanyákról szóló „adatközléseinek” csak egy részét vettük sorra, a hagyományos néprajzi fejezetek szerinti taglalásban. A szegedi tanyavilág társadalmi képeről, tulajdonviszonyairól, életmódjáról, közigazgatásáról, iskoláiról elszórt adatok egy külön társadalom-néprajzi, részben szociográfiai szempontú összefoglalásba kívánkoznak. A tömörkényi tanyakép csak avval együtt válhat teljessé. De már az itt számbavett anyag meggyőzhet arról, hogy Tömörkény írásai gazdagok forrásértékű megjegyzésekben és érdemes hozzájuk visszanyúlni. Bár a tanyai néletről nem írt összefoglaló munkát, (*A tanyai világból* című folyóiratcikke nem átfogó jellegű, hanem csak a településsel és építkezéssel foglalkozik), azonban kisebb írásaiból olyan „kis tanyai néprajz” állítható össze, amely a szegedi tanyavilágról mindmáig a legértékesebb tudósítást adja a néprajztudomány számára. Kovács János Szeged és népe című monográfiája a tanyavilág tárgyalásának nem szentel elegendő helyet és szemlélete sok tekintetben elvult. Mennyivel előbb, korszerűbb az övénél Tömörkény néprajzi látásmódja! A tanyák néprajzi kutatása szempontjából Kovácsénál értékesebb Szűts Mihály Szeged mezőgazdasága című munkája, amely a földművelést, állattartást illetően nélkülözhetetlen forrás, de céljából eredően mással nem foglalkozik.

Tömörkény abban a korban élt, amikor a hagyományos paraszti életforma fölbomlása megkezdődött. A paraszti világban zajló változásokat éles szemmel figyelte és megörökítette. Csupán elbeszéléscímekből egész sort lehet összeállítani, amelyek mind a változást hirdetik: Amik elmúlnak, Mindenek változnak, Amik eltűnnek, Múló szokások, Tűnő iparok stb. Igaz, hogy némi nosztalgiával nézte a paraszti társadalom szokásainak, tárgyi emlékeinek pusztulását, de nemcsak észrevette a változást, hanem fölismerte a gazdasági—társadalmi haladás elkerülhetetlen voltát. Ebben, a paraszti kultúra változásainak rögzítésében és szemléletében — néprajzi értékükön túl — művei ma, a paraszti élet gyökeres átalakulásának időszakában is igen tanulságosak.

Juhász Antal

¹¹ Engi Tüdő Vince népi gyógyító működését Grynaeus Tamás dolgozta föl.

ZUR ETHNOGRAPHIE DER GEHÖFTE (TANYA) IN DEN WERKEN VON ISTVÁN TÖMÖRKÉNY

Das Lebenswerk von István Tömörkény, dieser vorzüglichen Gestalt der ungarischen Novellenliteratur (1866—1917) ist eine reiche Fundgrube der volkskundlichen Daten. Aus dem volkskundlichen Quellenmaterial in den Werken Tömörkénys hat bisher am ausgiebigsten Sándor Bálint geschöpft in seinem „Szegedi szótár“ (‘Szegeder Wörterbuch’), aber die Bearbeitung des vollen volkskundlichen Nachlasses des Lebenswerkes von Tömörkény ist noch immer eine Schuldigkeit der ungarischen Volkskunde. Der Verfasser möchte etwas von dieser Schuldigkeit bei Gelegenheit des Zentenariums der Geburt Tömörkénys abtragen.

Tömörkénys Lebenslauf nahm mit der Journalistik ihren Anfang, 1899 war er Mitarbeiter des Szegeder Städtischen Museum und der Somogyi-Bibliothek, 1904 wurde er Direktor dieser beiden Institutionen. Von ihm wurde 1906 die volkskundliche Sammlung des Szegeder Museums gegründet. In seinem Lebenswerk nimmt die Darstellung des Szegeder Bezirkes der Gehöfte (*tanyavilág*) einen sehr wesentlichen Platz ein. Auch von bewusster Verpflichtung wurde er in seinem schriftstellerischen und wissenschaftlichen Interesse geleitet, als er in dem Szegeder Bezirk der zerstreuten Gehöfte volkskundliche Sammeltätigkeit und archäologische Ausgrabungen ausführte. Der grösste Teil seiner in Fachzeitschriften erschienenen Studien — sechs von zehn Arbeiten — schöpfte seinen Gegenstand aus dem Volksleben des Gehöftebezirkes. Der Verfasser hat jedoch seine Bearbeitung nicht auf diese Studien, sondern auf die unaufgedeckten Daten in seinen Erzählungen und Feuilletons aufgebaut. Es wird von ihm die fachwissenschaftliche Zuverlässigkeit nebst ihrem Quellenwert der aus den Werken Tömörkénys geschöpften Daten betont.

In der vorliegenden Arbeit wird nur ein Teil der gehöftlichen Volkskunde Tömörkénys behandelt, und zwar in folgenden Abschnitten: Siedlungswesen, Bauwesen, Ackerbau, Marktgang, Nahrungswesen, Kleidungswesen und Tracht, Volksbräuche, Volksglaube, völkische Heilverfahren. Das auf die sozialen Verhältnisse und Lebensweise des Szegeder Gehöftebezirkes bezügliche Material soll nächstens in einer besonderen Studie behandelt werden. Der Verfasser gelangt zu der Schlussfolgerung, dass István Tömörkény es war, der unter den Zeitgenossen, sogar auch die Nachwelt in Betracht ziehend, für die Volkskunde den wertvollsten Bericht über den Bezirk der Szegeder Gehöfte geboten habe.

Antal Juhász